

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертацію

Тетяни Олександрівни Ястремської

на тему «Лексико-семантичне моделювання

українського діалектного простору»

(Київ, 2021. 610 с.), подану до захисту на здобуття

наукового ступеня доктора філологічних наук

зі спеціальності 10.02.01 – українська мова

Лексикон національної мови – складний багатоаспектний феномен, студіювання якого в рамках мовознавства не може бути вичерпним. Саме словниковий склад мови передусім відображує духовну й матеріальну культуру народу. Проте літературна мова й діалекти неоднаково віддзеркалюють пізнаний людиною світ. У цьому ракурсі набуває особливого значення вивчення механізмів моделювання різних сегментів лексикону національної мови. Тому дисертація Т. О. Ястремської, присвячена лексико-семантичному моделюванню українського діалектного простору, є актуальною. Дискусійність інтерпретації діалектної (як і мовної) картини світу, відсутність загальноприйнятої концепції діалектної картини світу, моделювання алгоритму аналізу концепту, за допомогою якого можливо реконструювати діалектну картину світу, значною мірою детермінували вибір теми дослідження здобувачки.

Відзначимо, що задекларована у дисертації проблематика відповідає Указу Президента України №156/2018 «Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України», Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.), пріоритетному для галузі напряму досліджень «Національна ідентичність у дзеркалі літератури, мови, мистецтва». Також проблематика дослідження корелює з науково-

дослідними темами Інституту української мови НАН України «Сучасні українські діалекти: дескриптивний та лексикографічний аспекти вивчення» (номер державної реєстрації 0107U00093), «Українські діалекти в синхронії та діахронії» (0120U000186).

Теоретико-методологічні засади рецензованої роботи викладено вичерпно. У вступі наявні необхідні реквізити (сформульовано об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, питання про методи реалізації задекларованих завдань, умотивовано наукову новизну, вказано на теоретичне й практичне значення результатів).

Архітектоніка дисертації чітка. Рецензована робота складається із чотирьох розділів. У першому теоретичному розділі висвітлено значення прийому моделювання для дослідження мовних одиниць, явищ, процесів. Другий розділ присвячений аналізу номінативного простору концепту, а третій – семантичного простору концепту. У четвертому розділі викладена лексико-семантична інтерпретація концептів *ВЕРХ* / *НИЗ*. Кожен із розділів має дуже детальне структурування. Це дало змогу авторці відобразити, так би мовити, «всі відтінки» українського діалектного простору. Формулювання структурних частин не стереотипне, а продиктоване джерельним матеріалом, як-от: «1.3.3. Категоризація буття: теми, рубрики, коди», «1.4.1. Концепт vs антиконцепт», «3.6. Семантика та граматики. Проблема частиномовного синкретизму».

У теоретичному розділі Т. О. Ястремська подала детальний огляд літератури із проблем моделювання мовних явищ, виокремлення картин світу, характеристики концептів. Здобувачка зазначає: «І що складніший та багатогранніший об'єкт дослідження, то більшою є потреба у створенні моделі, яка, на перший погляд, спрощує дійсність, а відтак – її систематизує, скеровуючи процес пізнання від простого до щоразу складнішого» (с. 35). Представлено напрям діяльності наукової школи П. Ю. Гриценка. Т. О. Ястремська поділяє думку Павла Юхимовича, що моделювання дає

змогу розкрити закономірності формування мовного континууму, виявити інтегральні та диференційні риси ареальних опозитів, а також більш точно описати однорідний матеріал різних говірок у зіставному аспекті, виявити ступінь диференціації / інтеграції досліджуваних діалектних систем. На підставі аналізу базових теоретичних студій та емпіричних досліджень діалектної лексики окреслено поняття концепту і сформовано його дефініцію як узагальненого поняття, одиниці мисленнєвої діяльності людини, що зберігає й акумулює, постійно оновлює й модифікує інформацію про все, що її оточує, відтворює у свідомості різні фрагменти життя, вербалізовані засобами мови.

Відродно, що розмежовано поняття концептуальної та мовної картин світу, визначено місце концепту в цих системах: «Концепт як узагальнене поняття, за допомогою якого мовна особистість (носій говірки) може передати особливості своїх знань про світ – свого світобачення, є компонентом концептуальної картини світу, що конструює модель світу. Натомість мовна (діалектна) картина світу – це концептуальна картина світу, вербалізована засобами мови (говірки)» (с. 133).

До найбільш істотних наукових результатів, які містить рецензована дисертація, відносимо такі:

- обґрунтовано особливості застосування методу моделювання для вивчення мовних одиниць, виокремлено типи моделей за способами аналізу об'єктів (статичні, динамічні) та способами побудови моделі (аксіоматичні, конструктивні; індуктивні, дедуктивні), а також за видом об'єкта моделювання (прості, складні);

- розроблено й апробовано алгоритм аналізу концептів, що передбачає моделювання номінативного й семантичного полів концепту;

- за діалектними джерелами сформовано корпус базових лексичних одиниць номінативного поля концептів – *верх, гора; низ, діл, під* та їхніх дериватів;

– виокремлено семантичні поля (субполя, мікрополя) та зони семантичних субкомплексів на підставі семантики непохідних діалектних слів та дериватів;

– досліджено лексику різної частиномовної належності у словотвірному й семантичному аспектах; виділено моделі структурно-семантичних відношень;

– визначено специфіку семантичного розвитку лексичних одиниць з огляду на їх функціонування в діалектних текстах й різноманітних комунікативних ситуаціях;

– простежено семантичну та словотвірну динаміку лексичних одиниць на основі пам'яток української мови й лексикографічних праць;

– змодельовано фрагмент діалектної картини світу українців на прикладі опозиції концептів *ВЕРХ / НИЗ* та схарактеризовано особливості діалектного світосприйняття.

Ключовим у дисертації є моделювання двох «просторів»: номінативного (як форми концепту) та семантичного (як змісту концепту). Результатом аналізу першого сегмента стало формування номінативного поля зі словотвірними гніздами з вершинами *верх, гора; низ, діл, під*, а другого – виокремлення семантичних полів на основі ієрархічно упорядкованої семантичної структури слів із джерельного масиву. «Номінативний простір» об'єднує досить різноманітну систему номінацій: лексичних, фразеологічних і синтаксичних одиниць (вони слугують засобами активації концепту). І хоч у назві «номінативний простір» семантика не задекларована, іманентно вона є (ну як можна без семантики у словотвірному гнізді?). Розуміємо, що це умовна «робоча» модель для всебічного аналізу матеріалу.

На противагу у концепції дослідниці «семантичний простір» номінацій концепту формує система семантичних ознак; у межах семантичного простору відповідно до семантичних особливостей номінацій

схарактеризовано семантичні поля (для концептів зі складною багаторівневою структурою – субполя, мікрополя).

Поціновуємо те, що здобувачка не уникає у дослідженні гострих кутів. Зазначає, що потребують додаткового осмислення теорія творення прислівників (с. 168), проблема «полімотивації похідних слів» у контексті укладання словотвірних гнізд (с. 174), проблема диференціації термінів *семантична деривація і семантичний спосіб словотвору* (с. 214).

Закономірно, що згідно із завданнями роботи в дисертації здійснено лексико-семантичну інтерпретацію концептів *ВЕРХ / НИЗ*. Для систематизації й унаочнення семантичного матеріалу вдало застосовано графічне відтворення за допомогою схем і таблиць – моделювання синопсису та семантичної мережі, графу. Концепти *ВЕРХ / НИЗ* здебільшого підтверджують гіпотезу про «позитивні» та «негативні» концепти в опозиції, коли перший елемент – позитивний, а другий – негативний, один компонент відображає цінність, інший – антицінність. Уважність здобувачки до одиниць джерельної бази засвідчує багато фактів, зокрема на прикладі ССП «Характер. Моделі поведінки» продемонстровано зворотний ефект «верху» і «низу», коли позитивні риси характеру пов'язані переважно з «низом», а негативні – із «верхом».

Імпонує величезний хронологічний діапазон дослідження. Як приклад розвитку семантики Т. О. Ястремська наводить іменник *гóрниця* (від XIX ст. – *гiрниця*), який пам'ятки української мови документують від XI ст. із двома значеннями. Перше значення, пов'язане з горою, – 'гірська місцевість', друге значення – 'кімната (у верхній частині будинку)', засвідчене від XI ст. У дисертації зазначено, що «найпізніші фіксації цього слова документують словники початку XX ст. зі семантикою 'кімната': *У городі Килиї татарин сидить бородатий, по гiрницях похожає* [Гр. 1: 313; Гр.² 1: 348]». Додамо, що слово відоме нашим сучасникам, оскільки на уроках літератури вивчали «Думу про казака Голоту»: «У городі Килиї татарин сидить бородатий, По

горницях походжає...». До того ж – лексему *горниця* із позначкою *заст.* фіксує СУМ-20: ‘кімната, перев. простора, гарно прибрана, спочатку горішня’.

Аналіз матеріалу вдало доповнюють кількісні показники. Погляд здобувачки на ономасіологічну модель концептів як цілісних утворень дав змогу встановити співвідношення вербальних засобів за належністю до граматичних класів. Кількісно найбільшу групу формують іменники (57%), прислівники – 18%, прикметники – 14% і дієслова – 11%.

Ще один цікавий штрих роботи – виявлення вузьколокальних діалектних назв, значення яких незрозумілі для представників інших частин українського діалектного простору (інших етногруп), що увиразнює ексклюзивні риси картин світу мікросоціумів, професійних груп.

Достовірність й обґрунтованість наукових положень і висновків у дисертації забезпечує комплексний аналіз зібраного матеріалу, різноманітна і репрезентативна джерельна база: записи говіркового мовлення 1998–2016 рр., діалектні словники, тексти, лінгвістичні атласи, лексикографічні картотеки та дескриптивні діалектологічні праці, загальномовні словники Є. Желехівського, П. Білецького-Носенка, Б. Грінченка, Д. Яворницького та ін. Для виявлення динаміки лінгвальних явищ використано історичні праці: пам’ятки з різних періодів, словники та картотеки. Дуже цінними є додатки до дисертації. Якісно доповнюють висвітлення матеріалу 41 таблиця, 10 схем. Індекс аналізованих назв нараховує 1198 інваріантних одиниць. Лінгвальні одиниці паспортизовані згідно з чинними канонами. Наприкінці роботи додано умовні скорочення джерел ілюстративного матеріалу.

Доказовість сформульованих дисертанткою положень підсилює теоретичну значущість роботи. Т. О. Ястремська доводить, що аналіз номінативних одиниць і семантичних особливостей компонентів опозиції *ВЕРХ/ НИЗ*, зафіксованих у говорах української мови, дав підстави кваліфікувати їх як концепти, гносеологічні конструкти систематизації

дійсності. Висновки у дисертації переконливі, скоординовані із завданнями дисертації. Стверджуємо, що Т. О. Ястремська досягла мети, задекларованої в роботі.

Без сумніву, основні положення дисертації доповнюють основи таких галузей сучасної лінгвістики, як лексикологія, діалектологія, лексикографія, зокрема поглиблюють методологію дослідження системи лексико-семантичного діалектного простору, орієнтовану на вивчення структурно-семантичних особливостей компонентів, розвивають прийоми дослідження діалектної семантики та деривації. Як зазначає сама ж здобувачка, у перспективі важливим аспектом дослідження буде порівняльний аналіз виявів номінативного та семантичного просторів концепту в інших (слов'янських і неслов'янських) мовах.

Практична цінність одержаних результатів наукового дослідження пов'язана з можливістю їхнього широкого використання у лінгводидактиці, лексикографічній практиці. Систематизовані лінгвальні факти слугуватимуть створенню інформаційно-довідкової бази, вкрай потрібної для реалізації мовної політики в Україні.

Результати дисертації пройшли належну апробацію на наукових форумах різного рангу. Авторські напрацювання викладено в 54 наукових працях, у тому числі в 1 індивідуальній монографії, 1 колективній монографії, 3 словниках (у співавторстві). У колективних працях дисертантці належить рівноцінна авторська частка щодо формулювання концепції та основного викладу матеріалу. Підтверджуємо, що зміст автореферату й основних положень дисертації тотожні.

Далі розглянемо дискусійні моменти та недоліки роботи.

1. Передусім звернемо увагу на те, що перший розділ треба було б скоротити. Здобувачка намагалася дуже детально схарактеризувати всі засадничі поняття дослідження. Надто розлого, на наш розсуд, подано огляд досліджень концепту. Справді, розвідок про концепт уже чимало. Тому

неможливо досягнути неосяжне. Натомість варто було доповнити другий розділ ілюстраціями з багатого джерельного масиву.

2. Спостерігаємо нелогічний розподіл значень у синопсисі базових слів *верх, гора* (таблиця А. 17). У розряді значень «Рельєф» виокремлено такі рубрики: форми рельєфу, водний простір, небо/земля. Такий поділ непереконливий.

3. Здобувачка зазначає, що «найбільш розгалужене формально й семантично СП «Довкілля. Жива і нежива природа»... ССП «Рельєф» найчисленніше (48 % усіх аналізованих назв), воно охоплює назви позитивних та негативних форм рельєфу» (с. 389). У дослідженні проаналізовано, зокрема, семантичну мережу «Негативні форми рельєфу» (схема Б.7). І хоч конотація мовних одиниць може бути негативною чи позитивною, мабуть, таки треба замінити терміни *позитивні форми рельєфу* і *негативні форми рельєфу*. Запропонуємо такий варіант: *позитивнооцінні та негативнооцінні форми рельєфу*.

4. Маємо зауваги до оформлення роботи. Аж на с. 204 дисертації здобувачка зазначає, що одним із результатів аналізу, який засвідчує його достовірність, є його графічне відтворення за допомогою схем та таблиць. І далі наведено коментар до ілюстративних матеріалів – схем, таблиць. Хотілось би про це прочитати швидше, оскільки у першій половині роботи вже є покликання, зокрема на схеми (с. 84, 112).

Висловимо також побажання здобувачці щодо формулювання висновкових положень. Узагальнення краще формулювати розгорнуто, щоб абзаци не склалися з одного речення.

Загалом констатуємо, що дисертація Т. О. Ястремської є комплексним дослідженням лексико-семантичного рівня українських діалектів. Запропонована авторська методика лексико-семантичного моделювання українського діалектного простору на підставі вивчення концептів збагатить

методологію аналізу різних діалектних континуумів. Рецензована робота цілісна, самостійна, логічно завершена. Порушень академічної доброчесності не виявлено.

Наукова праця Тетяни Олександрівни Ястремської на тему «Лексико-семантичне моделювання українського діалектного простору» відповідає «Порядку присудження наукових ступенів», затверджених Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р., зі змінами, унесеними відповідно до Постанов Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р. та № 1159 від 30.12.2015, а її авторка цілком заслуговує наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Офіційний опонент –

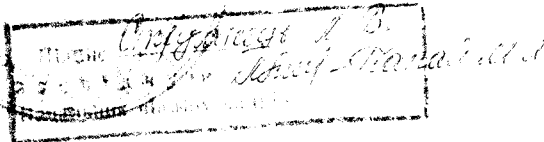
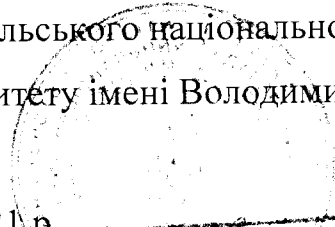
доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та методики її навчання

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Л. Стр

Л. В. Струганець

3.09.2021 р.

*Відрук надійшов до спеціалізованої
вченої ради Д 26.173.01 Інституту україн-
ської мови НАНУ 07.09.2021,
Головний секретар спецради *В.Л. Тур* – В.Л. Тур*